

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.18>

Габуда А.С.

к.ю.н., доцент,

*доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності
Прикарпатський факультет Національної академії внутрішніх справ*

Ісакова В.Р.

курсант 403 навчальної групи

Прикарпатський факультет Національної академії внутрішніх справ

СИСТЕМА ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ПОТРЕБУЄ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Постановка проблеми. Вчинення суспільно небезпечних діянь неповнолітніми вважається однією з найактуальніших і чи не найважливіших проблем боротьби зі злочинністю. Вона завжди перебувала і перебуває в центрі уваги вчених і практиків. Злочинність у середовищі підростаючого покоління істотно заважає належному формуванню особистості неповнолітніх, сприяє поширенню серед них антигромадських поглядів і стереотипів поведінки.

З огляду на зазначене, законодавець має особливу увагу звернути на належне врегулювання правовідносин, що виникають між державою та неповнолітнім, що вчинив кримінальне правопорушення. Зокрема, це стосується інституту звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру як альтернативи покарання у разі можливості виправлення такої особи без застосування до неї суворіших заходів державного впливу.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У доктрині питання кримінальної відповідальності неповнолітніх перебуває під пильною увагою науковців. Багато вчених досліджували цю проблему та пропонували у своїх працях шляхи її вирішення та вдосконалення законодавства. Зокрема, звільненню неповнолітніх від кримінальної відповідальності присвячені праці таких дослідників:

З.Р. Абземілової, З.А. Астемірова, В.М. Бурдіна, І.П. Васильківської, Л.В. Герасимчук, О.О. Дудорова, О.Ф. Котівіді, Н.М. Крестовської, І.С. Кривоноса, Т.І. Нікіфорова, Н.Я. Отчак, Л.М. Палуха, Ю.Є. Пудовочкіна, Я.М. Шевченко. Авторами зроблено значний внесок у дослідження окресленої тематики та врегулювання її проблемних питань. Водночас окремі аспекти звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру залишаються дискусійними. Йдеться, зокрема, про пошук оптимальних науково обґрунтованих шляхів удосконалення системи зазначених заходів.

Формулювання завдання дослідження. З урахуванням актуальності дослідження проблематики, що порушується, та висвітлених нерозв'язаних питань завдання цієї праці полягає в тому, щоб провести правову оцінку примусових заходів виховного характеру, що суд застосовує до неповнолітнього, який на момент постановлення вироку не підлягає покаранню. Також у статті вивчаються шляхи вирішення проблемних питань, пов'язаних зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, зокрема щодо вдосконалення та оптимізації системи примусових заходів виховного характеру, а також можливості їх індивідуалізації в процесі застосування.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних завдань будь-якої правової держави є боротьба зі злочинністю та з причинами її виникнення. Особа, яка вчинила злочин, зобов'язана перетерпіти заходи державного впливу, тобто понести кримінальну відповідальність, що в основному відображається в осуді злочинця та вчиненого ним діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні на нього передбачених законом обмежень. Водночас відповідно до принципів гуманності та економії заходів кримінальної репресії, за наявності передбачених у Кримінальному кодексі України підстав, особа може бути звільнена не тільки від покарання та його відбування, а й від кримінальної відповідальності.

Так, в окремих випадках особа, яка вчинила злочин, може бути звільнена від відповідальності. Цьому питанню присвячений цілий IX розділ Загальної частини КК України, який називається «Звільнення від кримінальної відповідальності». Про це також йдеться в деяких статтях Особливої частини КК України (наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, шпигунство, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів як з метою збуту, так і без такої мети, участь у злочинній організації тощо).

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності можна визначити як відмову держави в особі органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, від осуду (засудження) особи, що скоїла суспільно небезпечне діяння, і застосування до неї передбачених кримінальним законом примусових заходів кримінального характеру (покарання) [1, с. 125]. Це визначення варто застосовувати і щодо неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння, за винятком лише того, що звільнення від кримінальної відповідальності в цьому разі застосовується до особи, яка не досягла 18-річного віку.

Інститут звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності має свої особливості на законодавчому рівні, що пов'язано з незавершеністю психофізіологічного розвитку неповнолітніх. Правовому регулюванню питань, що стосуються особливостей звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, безпосередньо присвячені ст.ст. 97, 105, 106 КК України. Одна із таких особливостей полягає в змозі суду застосувати до них примусові заходи виховного характеру як альтернативу кримінальному покаранню. Під цими заходами розуміються особливі заходи впливу, що не є покаранням. Вони мають сприяти вихованню та переконанню і бути спрямовані на забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх, виключення антисоціальних властивостей і навичок, попередження вчинення ними правопорушень. З огляду на особливості розвитку і саму психологію неповнолітніх, виникає необхідність підбору для них саме тих заходів впливу, які найбільш ефективно сприятимуть заохоченню до позитивної поведінки.

Проаналізувавши стан інституту звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру в Україні, нині можна виділити такі ключові аспекти:

1) Кримінальний кодекс України 2001 року регламентує особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх (Розділ XV), що включає у себе статті про звільнення неповнолітніх від такої відповідальності;

2) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності за КК України можливе в разі застосування до нього примусових заходів виховного характеру (ст.ст. 97, 105 КК України) як альтернативу кримінальної відповідальності та покарання. До системи примусових заходів виховного характеру відповідно до ч. 2 ст. 105 КК України належать такі: 1) застереження; 2) обмеження дозволів і встановлення особливих вимог до поведінки непо-

внолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення до трьох років [2, с. 1];

3) особливість неповнолітнього як спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності, в першу чергу, полягає у віці, який зумовлює психічний та фізіологічний розвиток особистості, набуття нею певних знань та навичок, що дає змогу усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій та керувати ними. Тому, виходячи з цього, законодавець передбачив, що у разі можливості виправлення неповнолітньої особи суд може звільнити її від кримінальної відповідальності і застосувати примусові заходи виховного характеру;

4) законодавець виділив окрему главу для неповнолітніх у Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», яка регламентує порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, що включає і їх звільнення.

Наведене дає підстави стверджувати, що в Україні створена законодавча база для дії інституту звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. У науці теж на цю обставину звертається увага. Так, П.Л. Фріс вважає, що Кримінальний кодекс 2001 року підняв інститути кримінальної відповідальності неповнолітніх та їх звільнення від такої відповідальності на якісно вищий рівень [3, с. 46]. Однак обґрунтованими є й доводи багатьох науковців, які вважають, що законодавство, яке регулює та визначає порядок звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, зокрема щодо застосування до них примусових заходів виховного харак-

теру та визначення їх переліку не є довершеним і потребує вдосконалення [4, с. 126; 5, с. 169; 6, с. 35; 3, с. 51].

Більшість суперечностей виникає здебільшого щодо системи примусових заходів виховного характеру, а саме з питань доцільності, ефективності та можливості їх застосування. Головним фактором, що негативно впливає на практику призначення примусових заходів виховного характеру, є недосконалість відповідного кримінально-правового регулювання, що, своєю чергою, призводить до помилок у процесі правозастосування. Не можна вважати достатнім, коли зміст примусових заходів виховного характеру розкривається лише в постанові Пленуму Верховного Суду України. Потрібно, аби це було зроблено і в самому законі про кримінальну відповідальність [7, с. 209].

Крім того, визначення неповнолітньому, який на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання, заходу виховного характеру, має ґрунтуватися на висновках дитячого психолога. Доводи спеціаліста з оцінки, діагностики, вивчення поведінки і розумових процесів мають ґрунтуватися на безпосередньому аналізі обставин вчинення правопорушення та особи дитини, яка його вчинила.

Тут, доцільною є позиція Л.В. Герасимчук [8, с. 14], яка у своїх працях описує важливість того, щоб при вирішенні питання про обрання примусових заходів виховного характеру до уваги бралися не лише обставини, які характеризують особу злочинця: неповноліття особи, відсутність судимості, скоєння злочину вперше, щире каяття, а й обставини життя неповнолітнього (сім'я, навчання, оточення, умови проживання, статус у суспільстві тощо), його ставлення до злочину до і після скоєння, мотивація його дій, що традиційно залишаються поза увагою суддів.

У контексті досліджуваної проблематики логічним є звернення до інституту пробації, який діє в Україні з 27 серпня 2015 року. Сама пробація передбачає собою систему наглядо-

вих та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Вона буває досудова, наглядова та пенітенціарна [9, с. 1].

Досудова пробація полягає в забезпеченні суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Ця інформація подається суду у вигляді досудової доповіді. Така доповідь про обвинуваченого має містити у собі його соціально-психологічну характеристику, оцінку ризиків вчинення цим обвинуваченим повторного кримінального правопорушення та висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

Крім того, у Законі України «Про пробацію» передбачено особливості пробації щодо неповнолітніх, зокрема складання доповіді щодо цих осіб (ст. 12). Така доповідь додатково має містити інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи, а також рекомендації щодо здійснення заходів, спрямованих на зменшення ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень. Тобто описаний вище висновок дитячого психолога, який пропонується скласти перед визначенням неповнолітньому виду заходу виховного характеру, можна також подавати у вигляді досудової доповіді.

Також, зважаючи на систему наглядових та соціально-виховних заходів, які реалізуються органами пробації, необхідно надати таким органам право ініціювати звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у разі можливості його виправлення без призначення покарання. Для складання досудової доповіді щодо неповнолітніх варто обов'язково залучати дитячого психолога. На підставі такої

доповіді, враховуючи усі вищеописані обставини, неповнолітньому необхідно визначити такий виховний захід, який найбільш ефективно зможе вплинути на його свідомість та бажання виправитись.

У зв'язку з цим також варто звернути увагу на наявну систему примусових заходів виховного характеру, передбачену законодавством, яка є занадто звуженою та не дозволяє в повному обсязі визначити для кожного неповнолітнього правопорушника індивідуалізований та диференційований захід виховного характеру.

Враховуючи вищезазначене, доцільним видається розширення переліку примусових заходів виховного характеру, зокрема таким:

– періодичне спілкування з психологом. Періодичність та строк застосування цього заходу необхідно визначати індивідуально для кожної особи з урахуванням її психологічних особливостей. Цей захід має на меті виявлення основних, істинних причин вчинення злочину неповнолітнім, мотивів, мети, виявлення того, що стало «фундаментом» для прийняття рішення вчинити злочин, що очікував і чого прагнув досягти неповнолітній, коли задумав чи безпосередньо вчиняв суспільно небезпечне діяння. Важливим також є виявлення підбурювача, або прихованого підбурювача, який тривалий період міг впливати на неповнолітнього втягнення в злочинну діяльність. Крім цього, важливо з'ясувати особливості та характер впливу на неповнолітнього його оточення (батьків, родичів, друзів, знайомих), ставлення оточуючих до такої особи, наявність матеріальних проблем тощо.

Періодичне спілкування з психологом варто застосовувати до осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, – до осіб із 11 років.

Висновки. Отже, розглянувши окремі аспекти інституту звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, можна стверджувати, що законодавство нашої держави удосконалюється, однак є прогалини, з вирішенням яких не варто зволікати.

Зокрема, потребує удосконалення система примусових заходів виховного характеру. Для більш ефективного її застосування в законодавстві необхідно передбачити обов'язкове залучення органів пробації до складання досудової доповіді у всіх випадках вчинення неповнолітніми суспільно небезпечних діянь. Підготовка такої доповіді має передбачити

використання знань спеціаліста у галузі дитячої психології. Також необхідно передбачити право персоналу органу пробації ініціювати звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у разі можливості його подальшого виправлення без призначення покарання.

Анотація

Проблема злочинності неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. Якість і ефективність протидії злочинності неповнолітніх розглядається як один із напрямів кримінальної політики нашої держави.

У статті проаналізовано проблемні питання, пов'язані зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. У процесі дослідження було проведено аналіз законодавства, що регламентує це питання, та подано пропозиції щодо його удосконалення, зокрема, щодо розширення їх переліку таким: періодичне примусове спілкування з психологом. Крім цього, вважається за доцільне, окрім звичайних характеризуючих матеріалів, більшою мірою під час вирішення питання про обрання примусового заходу виховного характеру враховувати обставини життя неповнолітнього (сім'я, навчання, оточення, умови проживання, статус у суспільстві тощо), його ставлення до цього злочину до і після скоєння, мотивація його дій. З цією метою пропонується передбачити в Законі України «Про пробацію» обов'язковість складання досудової доповіді у всіх випадках вчинення неповнолітніми суспільно небезпечних діянь, залучаючи для цього дитячого психолога. Також вважається за доцільне надати персоналу органу пробації право ініціювати звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у разі можливості його подальшого виправлення без призначення покарання.

Основні ідеї і висновки статті роз'яснюють поняття та значення інституту звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема неповнолітніх, та застосування до них примусових заходів виховного характеру, окреслюють виявленні проблеми, пов'язані з відсутністю достатньої диференціації примусових заходів виховного характеру, що унеможлиблює їх доцільне обрання з подальшим позитивним результатом, визначають можливі шляхи вирішення окреслених проблем, а також служать теоретичною базою для подальшого вивчення теми.

Ключові слова: злочинність, неповнолітній, кримінальна відповідальність, покарання, суспільно небезпечне діяння, кримінальний закон, звільнення від кримінальної відповідальності, примусові заходи виховного характеру.

Habuda A.S., Isakova V.R. The system of compulsory measures of educational character needs improvement

Summary

The problem of juvenile delinquency is constantly attracting the attention of scientists and practical workers. The quality and effectiveness of combating with juvenile delinquency is regarded as one of the directions of our country's criminal law policy.

The article analyzes the problematic issues related to the exemption of juveniles from criminal liability through the use of compulsory educational measures. During the study, an analysis of the legislation governing the issue has been made and suggestions for its improvement have

been submitted, in particular, to expand their list by: periodic compulsory communication with a psychologist. In addition, it is considered to be appropriate, in addition to the usual characterizing materials, to take into greater account the circumstances of the life of the juvenile (family, studies, environment, living conditions, status in society, etc.), their attitude to this crime before and after committing it when deciding whether to choose a compulsory educational measure, the motivation for their actions. For this, it is proposed to provide in the Law of Ukraine "On Probation" the obligation to prepare a pre-trial report in all cases of committing juvenile publicly dangerous actions, involving a pediatric psychologist. It is also considered appropriate to give probation staff the right to initiate the exemption of juveniles from criminal liability through the use of compulsory educational measures in cases where it is possible his further correction without punishment.

The main ideas and conclusions of the article explain the concepts and meanings of the institute of criminal responsibility, in particular juveniles, and the application of compulsory measures of the educational character, outline the identification of problems related to the lack of sufficient differentiation of compulsory measures of the educational character, which makes them impossible with the subsequent positive result, identify possible ways of solving the problems outlined, and also serve as a theoretical basis for further study in this field.

Key words: criminality, juvenile, criminal liability, punishment, publicly dangerous action, criminal law, exemption from criminal liability, compulsory measures of the educational character.

Список використаних джерел:

1. Гнатенко Є.С. Окремі проблеми звільнення від кримінальної відповідальності: реалії сьогодення. *Вісник Академії митної служби України*. Сер.: Право. 2014. № 1. С. 124–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2014_1_21 (дата звернення 04.09.2019).
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>(дата звернення 01.09.2019).
3. Дудоров О., Письменський Є. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2010_3_10 (дата звернення 10.09.2019).
4. Отчак Н.Я. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання. *Митна справа*. 2015. № 1(2.1). С. 123–129 (дата звернення 20.10.2019).
5. Нікіфорова Т.І., Скок Л.В. Процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Університетські наукові записки*. 2016. № 2. С. 162–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2016_2_16 (дата звернення 10.09.2019).
6. Крестовська Н. Ювенальна відповідальність: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 31–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_7 (дата звернення 10.09.2019).
7. Васильківська І.П. До питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 204–215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pre_2014_14_20 (дата звернення 10.09.2019).
8. Герасимчук Л.В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ. 2014. 22 с.
9. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення 01.11.2019).